

Essay

By die Monument. Dr. N. Mansvelt en het Afrikaans

Gerrit J. Schutte

1. Inleidend

Eind oktober 1908 ontving dr. N. Mansvelt een brief van ds. W. Postma uit Bloemfontein: “Zeergel[eerde] Heer, Veroorloof mij uwe zeer gewaardeerde hulp in te roepen voor een zaak waarin gij veel belang stelt blijkens uwe onbaatzuchtige bemoeiingen ter bevordering van de Afrik[aanse] taal en letterkunde”.¹

Willem Postma, Gereformeerd predikant te Bethulie en vanaf mei 1905 in Bloemfontein, was na het beëindigen van de oorlog tegen Engeland zo spoedig mogelijk de strijd aangegaan tegen de dominantie van het Engels en voor de erkenning van het Afrikaans. Onder de naam ‘Jong Afrika’ schreef hij levendige, stimulerende artikelen in het Vrijstaatse blad *De Vriend des Volks*, over het recht van de Afrikaners op het gebruik van hun taal, het Afrikaans. Te midden van de wanhoop, ellende en armoede van de Afrikaanssprekenden – “voor het grootste gedeelte geruineerd en nu is nog door de droogte twee oogsten reeds verloren” – zocht hij in Nederland financiële steun voor het Afrikaanstalig onderwijs.² Ook voor de vrije, Afrikaanstalige Christelijk Nationaal Onderwijs-school die hij in Bloemfontein oprichtte – met het Afrikaans als onderwijstaal, niet het Nederlands, zoals de ‘Hollandse’ scholen dat toen hanteerden.³

Dat bracht hem in contact met dr. N. Mansvelt, die toen secretaris van de Amsterdamse Zuid-Afrikaansche Voorschotkas en bestuurslid van de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging was. Vermoedelijk hadden zij elkaar nooit persoonlijk ontmoet. Postma was in 1874 geboren op Burgersdorp en had daar gestudeerd en dus niet in Stellenbosch, waar de jonge Nederlandse onderwijzer N. Mansvelt (geboren in Wassenaar, 1852) sinds 1874 doceerde aan het Gymnasium en daarna aan het Victoria College. Hij werd er een bekend docent en hoogleraar Nederlands, en fungeerde na 1891 in Transvaal als Superintendent van Onderwijs. Zodra de Britten in juli 1900 Pretoria hadden ingenomen, zetten zij Mansvelt als eerste van Krugers ministers het land uit, evenals veel andere Hollanders, met name spoorwegpersoneel en schoolmeesters. In Nederland aangekomen, vestigde Mansvelt zich in

Utrecht, de geboorteplaats van zijn vrouw, met acht kinderen (de negende vocht bij de commando's en was toen krijgsgevangene). Hij sprak op pro-Boer bijeenkomsten en schreef *De betrekkingen tusschen Nederland en Zuid-Afrika sedert de verovering van de Kaapkolonie door de Engelschen* (1902). Hij zou nooit meer teruggaan naar Zuid-Afrika.⁴

2. Mansvelt en het Afrikaans

De inzending van de Zuid-Afrikaansche Republiek op de Wereldtentoonstelling te Parijs in 1900 vroeg veel aandacht. Onderdeel ervan was een tentoonstelling, met onder meer foto's en duidelijke grafieken, van de groei van het Transvaalse onderwijs in de jaren dat Mansvelt Superintendent van Onderwijs was.⁵ De inzending kreeg grote waardering. Mansvelt ontving zelfs een Grand Prix. Maar noch die prijs, noch de jarenlange oppositie tegen Mansvelts Nederlandstalig onderwijs en zijn publicaties ter verdediging daarvan,⁶ worden in de historiografie van J.C. Steyn over de Nederlanders die bijdroegen aan het behoud en de erkenning van het Afrikaans en in *Die Storie van Afrikaans* van Carstens en Raidt genoemd.⁷ J.C. Kannemeyer erkende Mansvelts rol in de opleving onder de Kaapse Afrikaners en waardeerde zijn inzet voor de vereenvoudigde spelling van het Nederlands, voor de (Nederlandstalige) Taalbond en het *Zuid-Afrikaans Tijdschrift* en de Transvaalse onderwijswetgeving.⁸ Maar toch: Mansvelt vereenzelvigde zich geheel met het Nederlands en was en bleef tegenstander van het Afrikaans.

Dat is een opmerkelijk oordeel. Want vanaf zijn komst in Zuid-Afrika toonde Mansvelt zich juist zeer geïnteresseerd in het Afrikaans. In 1880 hield hij een voordracht over "Het Afrikaansch", dat vervolgens verscheen als "The Dutch Language in South Africa" en "Willen de Kapenaren hun taal behouden?" (in plaats van het Engels).⁹ In 1884 schreef hij vervolgens de eerste moderne lexicografische studie van het Afrikaans, *Proeve van een Kaapsch-Hollandsch idioticon*.¹⁰ Wilden de Afrikaners in de Engelse Kaapkolonie de strijd tegen het Engels aangaan, stelde Mansvelt daarin, dan moeten zij hun Kaaps Hollands zuiveren (vooral van anglicismen) en versterken met de culturele erfenis van hun Europese vaderland. Om die erfenis toegankelijker te maken en de belangstelling ervoor te stimuleren werd de Taalbond (1890) opgericht en de vereenvoudigde spelling van het Nederlands. Als Superintendent van Onderwijs in Transvaal zette hij in op Nederlandstalig onderwijs, tot woede van de Engelsen en sommige Kapenaren. Kaaps Hollands (of Afrikaans): dat was volgens Mansvelt de taal van Holland, in de zeventiende eeuw aan de Kaap geplaatst en daar ontwikkeld tot een eigenheid. Een streektaal, zoals het

Hollands een streektaal is, en zoals de streektaal van nog veel andere gewesten in Nederland en België, maar allemaal behoorden ze tot het Nederlands.

Mansvelt erkende de eigenheid van het Afrikaans.¹¹ Hij had ook geen enkele bedoeling om het Afrikaans te doen laten verdwijnen; het Afrikaans vergde wel verbetering, en als docent Nederlands kon hij daarbij helpen. Ook Gerald Russow constateerde op grond van bestudering van de correspondentie van Mansvelt met de taalkundige Hugo Schuchardt: “Mansvelt Aktivitäten sich bezogen einerseits auf die Bemuhung, Afrikaans als Teil der Holländischen Sprache und Kultur zu etablieren, andererseits auf Bestrebungen, die Volkssprache in ihren Möglichkeiten als mündliche Kommunikations zu festigen.”¹²

Mansvelts beleid van Nederlandstalig onderwijs werd gesteund door de Transvaalse Volksraad, en ook door een Afrikanerdichter als Jan F.E. Celliers: het Afrikaans behoeft nog een leertijd totdat het beschikt over voldoende “kracht en rijkdom, woordvormingen en woordschikkingen voor alle gevoelens, juiste uitdrukking voor alle schakeeringen van begrippen” (1893).¹³

Natuurlijk, Mansvelt was niet vreemd van wat men tegenwoordig ‘cultureel imperialisme’ noemt. Mensen uit Holland, leden van het dominante moederland, ontdekten in de zeventiende eeuw de Kaap, hun Hollands werd er de taal; het Kaaps-Hollands was in 1880, 1890 aardig, maar nog niet volgroeid, niet volwassen. Om het Afrikaans op hoog niveau te brengen moest het zich de ervaring en rijkdom van de Nederlandse traditie toe-eigenen. Mansvelt voelde daarmee zich niet imperialistisch en koloniaal, maar juist een strijder van Groot-Nederland tegen de vreemde onderdrukker, een bevrijder van de Engelse overheersing.

3. Mansvelt na 1902

Nog midden in de oorlog herhaalde Mansvelt op de noodzaak van grondige kennis van de Hollandse taal als tegenwicht tegen de Engelse invloed.¹⁴ De Patriot-taal was nog niet ontwikkeld genoeg, maar “wat ook de toekomstige vorm zal zijn die het Nederlandsch in Zuid-Afrika zal aannemen”, het Nederlands zal in Zuid-Afrika het winnen van het Engels. Mansvelts Nederlands was niet van graniet; die onbepaalde bepaling “de toekomstige vorm” impliceerde dat Mansvelt de deur voor het Afrikaans zeker niet gesloten hield, al was de afstand tot het Afrikaans van S.J. du Toit nog heel groot (ook op andere terreinen).¹⁵

Maar na de nederlaag in de oorlog, erkende Mansvelt, in het door Engeland en het Engelse gedomineerde Zuid-Afrika, staat vanzelfsprekend niet het Nederlands maar het Afrikaans tegenover het Engels. In een artikel uit begin

1903 uitte hij waardering voor voorbeelden van Afrikaanse poëzie van de Eerste Beweging op hoog niveau.¹⁶ Persoonlijke kennis en correspondentie, onder meer met dichters en schrijvers,¹⁷ lieten hem de jaren erna de groei zien van het Afrikaans en de Afrikaanstalige letterkunde. Eind augustus 1904, op het 28ste Taal- en Letterkundig Congres, sprak hij over de vraag, of de Nederlandse taal zich zal handhaven in een Zuid-Afrika onder Engels bestuur. Hij beantwoordde die vraag toen nog aarzelend. Er waren hoopvolle elementen: het Afrikaanse nationaal gevoel is versterkt, ook in de Kaapkolonie, er mocht Nederlands worden gesproken in het parlement. Maar het Nederlands zal zich alleen handhaven als het Afrikaans de spreektaal is, meldde hij.¹⁸

Drie jaar later, op 30 december 1907,¹⁹ stelde hij in een lezing over “Taalverwantschap en gemeen belang van Nederland en Zuid-Afrika”, intussen overtuigd te zijn, dat het Afrikaans Hollands grote vooruitgang had gemaakt. Klip en klaar verklaarde hij daarom dat de “hernieuwde beweging der Afrikaansche taal” “de openbaring van een door den Oorlog gewekt of versterkt Nationaal zelfbewustzijn” was, en dat die beweging behoefte toonde voor eigen letterkunde. Natuurlijk: die beweging was zich bewust dat het Afrikaans in de wedstrijd met het Engels de bron waaruit het voortgekomen is, het Hollands, nodig had: “Het kalf (’t Afrikaansch) kan de koe (’t Hollandsch) nog niet missen.”²⁰ Nog.

Mansvelt was door zijn functie in de Nederlandse pro-Boer organisaties ook uitstekend op de hoogte van de politiek-sociale realiteit in Zuid-Afrika. Inclusief de zwakten van de Afrikanergemeenschap. Hij wilde en kon daar ook iets aan doen. Als secretaris-bestuurder van de Zuid-Afrikaansche Voorschotkas, het Herman Coster Fonds en de NZAV, vervulde Mansvelt vanaf 1903 een kwart eeuw lang “cultureel herstellingswerk” in Zuid-Afrika, zoals G. Besselaar dat in Mansvelts levensbeschrijving mooi formuleerde.²¹

Mansvelt was in juli 1900 door de Engelsen “neergesmaakt in werkeloosheid en op de grens van armoede”, schreef Besselaar ook. Zonder inkomsten, zonder mogelijkheden zelfs tot beheer van zijn eigendommen in Pretoria, waren zijn financiën snel uitgeput.²² Vooraanstaande vrienden in de Nederlandse pro-Boerbeweging steunden hem vanaf 1901 en benoemden hem in 1903 tot secretaris van de Zuid-Afrikaansche Voorschotkas, een nieuw opgerichte financieringsbank die investeerde in mensen, bedrijven en instellingen in Zuid-Afrika. Mansvelt werd tegelijkertijd secretaris van het al in 1895 opgerichte Fonds ten behoeve van het Hollands onderwijs in Zuid-Afrika en secretaris-penningmeester van het Herman Coster Fonds (1900), vanaf 1908 ook nog secretaris van de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging.

Doelstelling van al die organisaties was het stimuleren van de banden tussen Nederland en Zuid-Afrika en de economische en culturele ontwikkelingen van de Afrikaners, met name door (studie)beurzen en leningen; Nederlandse emigranten (inclusief onderwijzer/essen) konden voorschotten krijgen om hun reis te betalen.

Als de spin in de web van deze Nederlandse pro-Boeren organisaties verleende Mansvelt steun bij het herstel van onderwijs en cultuur van de Afrikaners. Zijn archief bevat de brieven en verslagen van en aan vele tientallen Nederlandse onderwijzers en onderwijzeressen, die met name de eerste jaren na 1902 werkten op CNO-scholen in allerlei delen van Zuid-Afrika. Hij had daartoe ook regelmatig contact met mensen als W. Klooster (West-Eindschool Pretoria, CNO), ds. Jac. van Belkum (Heidelberg), dr. D.W. de Villiers (Stellenbosch), C.W.H. van der Post (Stellenbosch/Philippolis), W.A. Joubert (Onderwyskollege Paarl), M.T. Steyn (Meisjes- en Normaalschool Bloemfontein), maar ook de generaals Louis Botha, J.C. Smuts en J.B.M. Hertzog.

Mansvelt wees al die emigrerende onderwijzers op de noodzaak Afrikaans te leren, om de leerlingen en hun ouders te kunnen verstaan; later stuurde hij de door hem gekozen en gefinancierde onderwijzers eerst een jaar naar de Afrikaanstalige onderwijsskolleges in Paarl of Oudtshoorn, om goed Afrikaans te leren en het Zuid-Afrikaanse onderwijs te begrijpen. Hij bleef intussen natuurlijk wijzen op de noodzaak van kennis van het Nederlands en de Nederlandse letterkunde. Vandaar dat hij zich ook inzette voor de studie van Afrikaners in Nederland, voor wie beurzen beschikbaar waren.

Voor de opvatting van die Afrikanernationalisten die tegen 1920 radicaal het gebruik van het Nederlands wilden beëindigen had hij echter weinig waardering, zoals hij ook politiek Smuts meer dan Hertzog bleef waarderen. Tegen die tijd werd de toon in die Amsterdamse instellingen echter niet meer door Mansvelt aangegeven maar door prof. dr. J.W. Pont, die instemde met 'Afrikaans Eerste'.²³

4. By die Monument

Ds. W. Postma correspondeerde al sinds 1904 met Mansvelt over steunverlening voor de CNO-school in Bloemfontein. Toen hij op 1 oktober 1908 aan Mansvelt schreef, wist hij dus van Mansvelts belangstelling en zijn activiteiten voor de Afrikaanse taal en letterkunde. Zijn brief ging verder:

De zaak staat zo (ik schrijf liefst de Afrik[aans]). Ik was onlangs bij Dr. Du Toit van Potchefstr.²⁴ en sprak die gedachte uit, dat dit goed zou wees als een Afrik. digter 'n

monument in dig vorm schep. Opdat die geschiedenis van die volk in die hart kon kennen worden. Die gedagte vond bij hem ingang en was oorzaak dat die gedigte wat ik saamstuur²⁵ gebore werd.²⁶ Hij het dit mij afgestaan voor die Monument fonds²⁷ zoals u zal zien uit die Voorwoord van Pres. Steyn.

Mij doel met die uitgawe is tweeledig. 1) in belang van die Monument 2) in belang van onze taal en letterkunde. Omdat ik weet dat u veel belang in beide sake stel, wend ik mij tot U om te hoor of dit U nie mogelijk zal wees nie om 'n aantal van die boekies te versprei deur een of ander vereniging of gezelschap. Die werkie word netjies uitgevoer deur 'n Hollandse firma.²⁸ Goed papier, elk bladzij goed uitgezet met randje versier.

Wat ik U stuur is maar 'n 'proof'. Later zend ik u een in leer gebonde ex[emplaar].

Die gedigte wil ons hier verkoop voor 1.- stuk. Die drukkoste word door Vrinde gedek zodat die hele opbrengs in die Monument fonds gestort zal worden.

Als u mij kan help moet ik u vriendelik verzoek om di gedigte met 'n aanbeveling daar aan te kondig. Alle onkoste kan van die opbrengs daarvan afgetrek worden.

Als u mij kan help, laat mij dan per kabel weet hoeveel ik moet stuur. [...]

Met blijdschap het ons hier kennis geneem van die Liederbundel.²⁹ Mij kleine kinders zing bij voorkeur daaruit omdat hulle dit verstaan en voel. [...]

De Nederlanders waren de afgelopen jaren zeer betrokken bij het lot van de Afrikanervrouwen en -kinderen in de Engelse concentratiekampen en dat van hun mannen te velde en als krijgsgevangenen. Het kostte Mansvelt dus weinig tijd om zijn mede-bestuursleden te overtuigen bij te dragen aan het Monumentfonds door de dichtbundel van Totius te verspreiden en de opbrengst aan het Fonds te geven. Onmiddellijk bestelde hij exemplaren van *By die Monument* om ze de redacties van allerlei kranten en tijdschriften te sturen en in de eerste weken van december 1908 verschenen in landelijke en regionale kranten aankondigingen, niet zelden met passages uit de inleiding van oud-president M.T. Steyn.³⁰ Nog voor het jaar 1908 om was, bestelde Mansvelt in Potchefstroom 500 exemplaren en in februari 1909 nog eens 200; kosten in totaal 35 Pond Sterling (f 4200). Minstens hetzelfde bedrag werd overgemaakt naar ds. Postma en het Voorbereidingscomité.³¹ Op 16 december 1913 werd het door architect Frans Soff en beeldhouwer Anton van Wouw (beiden afkomstig uit Nederland) gemaakte Vrouemonument bij Bloemfontein onthuld.³²

Een verkoop van 700 exemplaren voor een dichtbundel, de eersteling van een dichter van wie men in Nederland hooguit de naam kende als 'de jonge dominé Du Toit' of waarvan een enkeling wist dat hij in 1903 aan de Vrije Universiteit gepromoveerd was: dat is een opmerkelijk groot verkoopcijfer.³³ Die onbekendheid gold niet voor Mansvelt, hij had Du Toit al begeleid naar de Bundesrath, het schip waarmee de laatstgenoemde in mei 1900 naar Europa

ging, en ook in Nederland hadden ze elkaar ontmoet. Totius hoorde kennelijk van De Graaf en/of Kooman over dat hoge aantal exemplaren dat in Nederland verspreid werden en schreef daarom een brief aan Mansvelt:³⁴

Weled. Zeergel. Heer Dr. N. Mansvelt, Amsterdam

Zeer geleerde Heer,

Ik zal Ued. laten toezenden 'n eksemplaar van mijn "Verse van Potgieters Trek";³⁵ als 'n gering bewijs van erkentelijkheid van de moeite door Ued. genomen om mijn "Bij die Monument" bij het Hollandse publiek te introduseren. Ik vrees dat Holland vooreerst wel het voornaamste afzetgebied zal blijven voor dergelijke Verse. Althans – hier in Zuid-Afrika is het kunst-lievend publiek maar klein in getal, en dan drijft hier hoog en laag mee op de stroom van konsiliatie.

Van harte dank ik Ued. nog eens voor Uw vriendelijke bemoeiing om de naam van "Totius" daar beetje bekend te maken.

Met hart. groete tt.³⁶

J.D. du Toit

Potchefstroom 6 September '09

Mansvelt antwoordde op 26 november 1909:³⁷

Zeer geachte Heer,

Uw zeer gewaardeerde schrijven van 8 Sept l.l. [laatstleden] liet ik tot mijn spijt reeds te lang onbeantwoord. Daarvan wil ik thans een einde maken.

Het ex[emplaar] van Uw jongst gedicht Potgieters Trek, mij zoo vriendelijk toegezonden, ontving ik in goede orde en in de bestemming en daarvoor wel mijn dank. Ik las het met groote belangstelling, instemming en genoegen, ook in den kring van mijn gezin.

Dat ik mede bevorderlijk heb mogen zijn in de bekendstelling van Totius' diep gevoelde ontboezemingen bij Monument is voor mij een groote voldoening. Dat Uw werk hier waardeering vond, doet dat nog veel verblijd. Dat in Zuid-Afrika in het Kunstlievend publiek nog gering in getal is, is helaas! maar al te waar. [...] hoog en laag meedrijft op de stroom van Konsalidatie. [...] ontmoedigend voor U – en ons. [...] Dat Zuid-Afrika en Nederland elkander nog noodig hebben, elkander helpen kunnen, is ook zeker Uw overtuiging. [...] Van onze zijde zullen wij blijven doen wat mogelijk is. [...]

Herinnert gij U nog het gesprek, dat wij samen hadden aan boord van de Duitsche boot, waarop ik u uitgeleide deed op weg naar IJmuiden?³⁸ Ik nam tot mijne blijdschap hebben te mogen opmerken, dat uw zwakke moed van toen toch plaats gemaakt heeft voor hoop en vertrouwen ondanks veel, dat er ook nu nog hindert en teleurstelt. [...]

Wat bij mijn afscheid van Stellenbosch (1891) nog door weinigen verstaan en beaamd werd ('Afrikaner, wees u zelf!'), is thans toch de leuze geworden van honderden en duizenden. [...]

5. Ten slotte

Afrikaner, wees u zelf!³⁹ De versterking van het Nederlands was de beste dienst die Mansvelt aan Zuid-Afrika, aan het Afrikaans en aan de Afrikaanse cultuur kon bewijzen, concludeerde Gerrit Besselaar in Mansvelts Levensbericht. Maar met grote voldoening zag Mansvelt zijn streven voor het onderwijs van het Nederlands gerealiseerd in Totius' Afrikaanse gedichten.

Vrije Universiteit Amsterdam en Universiteit van Suid-Afrika

Noten

1. Zuid-Afrika Huis, Amsterdam: Archief NZAV I inv. nr. 1859 W. Postma, Bloemfontein aan dr. N. Mansvelt, 1 oktober 1908.
2. Zuid-Afrika Huis, Amsterdam: Archief H.J. Emous inv. nr. 15 W. Postma, Bethulie aan H.J. Emous, Amsterdam, 20 januari 1902.
3. Hij kantte zich daarin zelfs tegen de oprichting, onder leiding van M.T. Steyn, van de Hollandse Meisjesschool in Bloemfontein. Postma verwoordde zijn ongenoegen over die school in een brief aan dr. N. Mansvelt (Zuid-Afrika Huis, Amsterdam: Archief N. Mansvelt, inv. 28 Brieven van Willem Postma, 24.11.1904) en Mansvelt stuurde die brief door aan M.T. Steyn, die deze "met leedwezen" ontving (zie De Wet, C. (red.). 2017. *Seleksies uit die briewe van President M.T. Steyn, 1904-1910*. Kaapstad: Van Riebeeck Vereniging, nrs. 26, 38, 69). De uit Nederland afkomstige H.H. van Rooijen, hoofd van Postma's school (die geen steun van Steyns onderwijscommissie kreeg) had geen goed woord voor Steyns plan voor een onderwijzeressen-opleiding: "In 't gunstigste (?) geval krijgt de Gouvt-school deze jongedochters als werkkracht en zullen moeten dienst doen om de mensen te verzoenen met 'n ond. stelstel, waarvan zij feitelijk niet gediend zijn." (Archief N. Mansvelt inv. nr. 17 H.H. van Rooijen aan N. Mansvelt, 4.11.1905.)
4. Coetzee, J.Chr. 1933. Nicolaas Mansvelt: 'n Stryder en Bouer. *Die Nuwe Brandwag*, V(1): 236-242; zie ook Conradie, E.J. 1932. De aandeel van dr. N. Mansvelt in die taal- en kultuurstryd in Suid-Afrika. *Zuid-Afrika*, 9: 100-105; Besselaar, G. 1934. Dr. N. Mansvelt. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Leiden: Brill; Ploeger, J. 1968. Mansvelt, Nicolaas. In: W.J. de Kock (red.). *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek I*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel; Schutte, G.J. 2023. N. Mansvelt na negentig jaren.

Zuid-Afrikahuis. <https://www.zuidafrikahuis.nl/2023/02/28/n-mansvelt-na-negentig-jaren>. (Datum van gebruik: 19 November 2024).

5. *The government of the South African Republic and public education: The universal exhibition Paris 1900 / De regering der ZAR en het onderwijs: Wereldtentoonstelling Parijs 1900* (1900).
6. Mansvelt, N. 1901. De Hollandse taal en het onderwijs in Zuid-Afrika, van 1874 tot oktober 1899. *De Gids*, 65: 504-517; en Mansvelt, N. 1902. *Het onderwijs in Zuid-Afrika, vooral met betrekking tot de Nederlandsche taal*. Amsterdam: De Bussy.
7. Steyn, J.C. 1980. *Tuiste in eie taal. Die behoud en bestaan van Afrikaans*. Kaapstad: Tafelberg; Steyn, J.C. 2014. Nederlandstaliges se bydraes tot die behoud en erkenning van Afrikaans 1870-1920. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 54(3): 425-445; Carstens, W.A.M. en Raidt, E.H. 2017. *Die storie van Afrikaans: Uit Europa en van Afrika. Deel 1*. Pretoria: Protea Boekhuis; en Carstens, W.A.M. en Raidt, E.H. 2019. *Die storie van Afrikaans: Uit Europa en van Afrika. Deel 2*. Pretoria: Protea Boekhuis.
8. Kannemeyer, J.C. 1978. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur. Volume 1*. Kaapstad: Academica, p. 484.
9. J.P., *SABW I*, p. 524.
10. Mansvelt, N. 1884. *Proeve van een Kaapsch-Hollandsch idioticon: Met toelichtingen en opmerkingen betreffende land, volk en taal*. Kaapstad: Cyrus J. Martin.
11. Vergelijk Odendaal, G. 2016. Die rol van die US se Departement Afrikaans en Nederlands in die ontwikkeling van die Afrikaanse leksikografie: Die Nederlands-Afrikaans-stryd gedurende die aanvangsjare. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 56(1): 257-276, mn. 260-262.
12. Russow, G. 2012. Der Briefwechsel zwischen Hugo Schuchardt und Nicolaas Mansvelt. *Grazer Linguistische Studien*, 78: 75-99.
13. Ploeger, J. 1952. Onderwys en onderwysbeleid in die Suid-Afrikaanse Republiek onder ds. S.J. du Toit en dr. N. Mansvelt, 1881-1900. *Argief-jaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, 15(1): 113.
14. Mansvelt, N. 1901. De toestand van het Nederlandsch in Zuid-Afrika. *Neerlandia*, 5: 114-118.
15. Vergelijk Van der Merwe, H.J.J.M. 1971. *Vroeë Afrikaanse woordelyste*. Pretoria: Van Schaik.
16. Mansvelt, N. 1903. Iets over de Zuid-Afrikaansche literatuur. *Groot Nederland*, 1: 44-58.
17. Als tegenstander van Paul Kruger en Krugers Hollanders had Eugène N. Marais in *Land en Volk* vele kolommen felle kritiek over Superintendent Mansvelt uitgestort: Schutte, G.J. 1968. *De Hollanders in Krugers Republiek 1884-1899*. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika; zij hadden na 1902 geen persoonlik contact of correspondentie. Jan F.E. Celliers (ambtenaar op het Departement van Onderwijs vanaf 1894, hoofd Staatsbibliotheek) schreef 1903-1915 met Mansvelt (Archief dr. N. Mansvelt, inv. 5, 7, 10, 13); G.S. Preller correspondeerde met Mansvelt 1904-1910 (Archief dr. N. Mansvelt, inv. 5, 9, 10, 11, 12, 46).
18. *De Standaard*, 1.9.1904.
19. *De Zeeuw*, 17.12.1907 (aankondiging vergadering van het Christelijk Letterkundig Verbond,

Amsterdam, 30 december 1907).

20. Mansvelt, N. 1908. Taalverwantschap en het gemeen belang van Nederland en Zuid-Afrika. *Onze Letterbode. Orgaan van Christelijk Letterkundig Verbond*, 4(1): 6-7; zie ook Kuitenbrouwer, V. 2012. *A war of words. Dutch pro-Boer propaganda and the South African war (1899-1902)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 262-263.
21. Besselaar, G. 1934. Dr. N. Mansvelt. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Leiden: Brill, p. 101.
22. In een brief van 17 september 1900 vroeg hij steun bij de NZAV omdat hij “door de Engelsche Regeering uit de [Zuid-Afrikaansche] Republiek verbannen, is op 't oogenblik ontbloot van alle middelen om het onderwijs zijner kinderen voort te zetten” (Zuid-Afrika Huis, Amsterdam: Archief Studiefonds inv. nr. 74).
23. Zie voor J.W. Pont en zijn keus voor het Afrikaans De Graaff, B.J.H. 1993. *De mythe van de stamverwantschap. Nederland en de Afrikaners 1902-1930*. Amsterdam: Suid-Afrikaanse Instituut.
24. Dr. J.D. du Toit was getrouwd met Marie Postma, een jongere zuster van ds. Willem Postma. In 1905 verwisselde J.D. du Toit de dichtersnaam Jaduto voor Totius: Du Plessis, L.J. 1924. *Totius in sy verse*. Kaapstad: Nasionale Pers, 49 nt.
25. Totius. 1908. *By die Monument. Verse van Totius – met 'n voorrede van president Steyn*. Potchefstroom: Het Westen Drukkerij.
26. Van den Heever, C.M. 1932. *Die digter Totius: Sy betekenis vir die Afrikaanse letterkunde* Pretoria: J.L. van Schaik, p. 245 (annotatie 53 nt 3) meldde: “Volgens 'n mededeling van die digter het ds. Willem Postma hierdie gedigte in sy laai ontdek en deur sy beywering is dit uitgegee. *By die Monument* dagteken uit September 1908 maar 'al lank daarvoor was die gediggies klaar”. (In het exemplaar van de vijfde druk van 1917 in de collectie van het Zuid-Afrika Huis, signatuur 839.36 H1 TOTI, is voorgaande niet te vinden.)
27. Gestimuleerd door Oud-President M.T. Steyn en zijn vrouw R.I. Steyn vond op 20 juni 1906 een eerste bijeenkomst plaats van voorstanders van de oprichting van een monument ter herdenking van het lijden van de vrouwen en kinderen in de Anglo-Boerenoorlog; op een tweede bijeenkomst, op 7 februari 1907, werd besloten voor dat doel te gaan collecteren voor een fonds, dat minstens 10.000 Pond Sterling moest bevatten.
28. Drukkerij Het Westen, eigenaar H. de Graaf (1860-1947), letterzetter, aangekomen uit Den Haag te Pretoria 1897, werkzaam bij de Staatsdrukkerij; lid van het Hollandercorps, na de oorlog drukker in Potchefstroom.
29. Mansvelt, N. 1907. *Hollands-Afrikaanse Liederbundel*. Pretoria: J.H. de Bussy.
30. Bijvoorbeeld *Middelburgsche Courant* 5.12.1908, *De Zeeuw* 12.12.1908 en 22.1.1909. J.N. van Hall plaatste in 1909 in *De Gids*, 73(1): 622 een aankondiging *By die Monument* samen met *Die Vlakte* van Jan F.E. Celliers (zie ook J.N. van Hall aan K.F. van den Berg, 1.2.1909 (NZAV inv. 1859)).
31. Du Toit meldde in 1913 dat met *By die Monument* 80 tot 90 Pond was verzameld: E.J.J.

Truter, *Rachel Isabella Steyn (1905-1955)* (diss. Unisa Pretoria 1994) 60.

32. Zie voor de politieke positie van het Vrouemonument, toen en later, Grundlingh, A. 2002. *The National Women's Monument: The making and mutation of meaning in Afrikaner memory of the South African War*. In: Cuthbertson, G., Grundlingh, A.M. en Suttie, M.-L. (reds.). *Writing a wider war: Rethinking gender, race, and identity in the South African war, 1899-1902*. Kaapstad: David Philip.
33. *De Zeeuw*, 12.12.1908.
34. Archief dr. N. Mansvelt, inv. nr. 62.
35. Totius. 1909. *Verse van Potgieter's trek*. Potchefstroom: Het Westen Drukkerij.
36. tt – totus tuus, geheel de Uwe.
37. Archief Mansvelt inv. nr. 13 p. 178-179; de doorslag van de brief is verbleekt en gedeeltelijk slecht leesbaar.
38. J.D. du Toit is twee dagen na zijn promotie aan de Vrije Universiteit (23 april 1903) per s.s. Bürgermeister teruggegaan naar Zuid-Afrika; kennelijk vergezeld Mansvelt hem van Amsterdam tot IJmuiden.
39. Mansvelt vertelde over dat afscheid en leus in zijn rede tot het XXVle Ned. Taal- en Lett. Congres in 1901, Mansvelt, N. 1901. De toestand van het Nederlandsch in Zuid-Afrika. *Neerlandia*, 5(10): 114-118.